

**О.В.КРЕСІН.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СПАДЩИНА
УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ**

**Монографія. - К., Інститут держави і права ім. В.М.Корецького
НАН України, 2001. - 468 с**

Поява рецензованої монографії обумовлена насамперед відсутністю в історико-правовій науці узагальнюючих праць з даної проблематики. Поряд з тим недостатньо дослідженими на сьогодні є також правові та ідейно-політичні аспекти відомих документів української політеміграції першої половини ХVІІІ ст. Зокрема маються на увазі ті з них, що висвітлюють дипломатичну діяльність останньої, а також містять у собі сконструйовані представниками політико-правової думки моделі української державності відповідно до конкретних історичних обставин. Якщо ж до цього додати необхідність створення нової сучасної концепції теоретико-правової й практично-політичної діяльності української політеміграції того періоду, а також перегляду методів публікації джерельного матеріалу з даної проблематики, то актуальність теми праці О.Кресіна є цілком очевидною.

Структурно рецензована монографія побудована так, що її головна мета розкривається в контексті авторського аналізу розвитку правового змісту договорів України-Гетьманщини (автор скрізь вживає лише тогочасну офіційну назву - "Військо Запорозьке" - 0.77.) з Річчю Посполитою, Росією і Кримським ханством. Одразу слід зазначити, що порівняльно-правовий метод, застосований дослідником для визначення характеристик різних моделей української державності, реалізованих у договорах з тогочасними сусідніми країнами, як засвідчує текст самої праці, виявився досить ефективним. Окреме місце в монографії займає аналіз правових взаємовідносин гетьманського уряду із Запорозькою Січчю, а також авторське бачення місця і ролі так званої "хозарської теорії" у політико-правовій спадщині української еміграції.

Саме в такій послідовності, мабуть, найбільш доцільно викласти й нашу оцінку рецензованої праці.

Питання правосуб'єктності Війська Запорозького у складі Речі Посполитої О.Кресін висвітлює шляхом часткового розкриття ("накреслення" - термін автора) політичного та правового змісту документів українсько-польської дипломатії. Це зокрема вибірка з 8-ми матеріалів, в яких розкривається так звана "українська програма", що її було висунуто гетьманськими послами на спеціальних "комісіях" і на польських сеймах у 1649-1675 рр. Як зазначає автор, "українська сторона в цих документах представлена як військова організація, стан (козацький - *О.П.*), а не як організація територіальна й, у будь-якому разі, не як держава" (С.35). Вищезазначеній меті підпорядковано також аналіз дещо іншої категорії дипломатичних джерел, зокрема ряду українсько-польських договорів цього ж періоду, в тому числі, Зборівського (1649), Білоцерківського (1651), Гадяцького (в редакції, затвердженій польським сеймом 1659 р.), Чуднівського (1660), Підгасцького (1667) та Острозького (1670).

Виділяючи Зборівський і Гадяцький договори як такі, що стали базовими для формування традицій українсько-польської історіографії, О.Кресін водночас констатує факт, що жоден з них не містив у собі правової бази для національної державності або автономії (підкреслено нами - *О.П.*), а самі норми останніх не відповідали реальному державотворчому процесу, що відбувався в Україні (С.36-37).

Вищезазначену проблему правосуб'єктності Гетьманщини дослідник розглядає у розділі, присвяченому існуючим проектам автономії Війська Запорозького в складі Речі Посполитої у так званій "післяполтавський" період. Зокрема, аналізуючи політичні документи представників української еміграції початку XVIII ст. (насамперед "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького" і трактат "Вивід прав України"), автор дійшов висновку, що в цілому вони не спромоглися створити принципово нових моделей правових відносин з Річчю Посполитою. Щоправда, як справедливо підкреслює О.Кресін, єдиною новою ідеєю правового характеру у цих відносинах стала ідея багатосторонніх міжнародних гарантій української автономії, що суттєво розширювало концепцію, закладену в Зборівському договорі 1649 р. (С.158).

Останній, до речі, емігранти вважали за державоутворюючий (див. ст.2 "Пактів й конституцій..." - *О.П.*), за яким Річ Посполита по суті визнала незалежність української держави та її кордони. Емігранти проголосили право "козацького" народу на державність з визнаними міжнародним правом кордонами (тобто в межах Правобережжя й Лівобережжя - *О.П.*) і разом з тим, визнали нелегітимними Андрусівську угоду 1667 р. та "Вічний мир" 1686 р., укладені Російською державою з Річчю Посполитою без участі представників України (С. 147).

Слід зазначити, що О.Кресін приєднується до тієї групи істориків, яка заперечує існування відносин політичного характеру між гетьманом І.Мазепою й варшавським двором до 1699-1700 рр. (С.86). Досить логічно побудовано у монографії аргументацію і щодо малоімовірності існування офіційного договору між гетьманом Мазепою та шведським ставлеником, польським королем Станіславом до жовтня 1708 року. На нашу думку, це особливо переконливо виглядає з огляду на наведену в книзі заяву представників української старшини - прихильників І.Мазепи - до шведського короля Карла XII (від 22 жовтня 1709 р.) про те, що їй про зміст і тим більше про схвалення (ратифікацію) гіпотетичних договорів нічого не відомо (С.145-146).

Питання еволюції державно-правового статусу Гетьманщини в Росії за період 1654 - 1708 рр. автор розглядає у світлі документів щодо українсько-російських відносин за даний період. Це зокрема жалувані грамоти Війську Запорозькому, містам, шляхті, чолобитні акти присяги гетьманів та українського населення тощо. На думку дослідника, ці документи становили єдину конституційну систему української автономії (С.42-43). В такий спосіб О.Кресін, власне, фіксує існування українського конституційного права й разом з тим динамічний розвиток відповідного процесу у межах Російської держави. Водночас аналіз формально-правового аспекту розвитку українського конституційного права за даний період підвів автора до висновку щодо відсутності механізмів внутрішньої саморегуляції (так званої "розірваності" - термін дослідника) державотворчого процесу загалом та його політико-правового відповідника - конституційної системи зокрема (С.56-57).

Саме в умовах такої "розірваності" існували протягом кількох десятків років непрості політико-правові відносини між українським козацьким і російським урядами. А той "хиткий компроміс військової сили та політики",

закладений, власне, договором 1654 р., про який зазначає автор, дійсно, не дозволяв досить тривалий час царському урядові реалізувати замислену ним із самого початку програму фактичної й юридичної ліквідації автономії Української держави.

В даному контексті важливою є роль Зборівського договору 1649 р., який, власне, уможливив міжнародну легітимність Переяславського договору 1654 р. Останній у свою чергу відкрив шлях до юридичного забезпечення правосуб'єктності Української держави в складі Росії (підкреслено нами - О.П.). При цьому дослідник робить важливий висновок щодо правових основ встановленої 1654 р. моделі цих міждержавних відносин. Остання, на думку О.Кресіна, вигідно відрізнялася від традиційної моделі договорів України з Річчю Посполитою, з чим важко не погодитися.

Інша справа, що ці правові принципи українсько-російських договорів постійно ігнорувалися та порушувалися царським урядом, що викликало час від часу опір у тій або іншій формі з боку патріотично налаштованої частини старшинських угруповань. Особливо ж широкого розмаху цей опір набув у перший період Північної війни, зокрема в 1707-1708 роках, і вилився у відкритий військовий виступ проти Росії частини української козацької армії на чолі з гетьманом І.Мазепою. Щоправда, підкреслюючи й наполягаючи на факті правової та політичної легітимності розриву гетьмана з царем, автор стверджує, що це зовсім не означало відходу українських політичних сил від ідеї відновлення порушених принципів автономії в складі Російської держави. А як же тоді бути з незаперечним фактом укладення відомого українсько-шведського договору 1708 р. і подальшими діями гетьмана І.Мазепи, принаймні до Полтавської битви влітку 1709 р.? Очевидно, правильніше було б сказати про остаточний розкол у той час українських політичних сил як мінімум на дві частини, кожна з яких по-різному бачила перспективи подальшого державного існування України. Але в будь-якому разі, дійсно, можна твердити про кризу правового змісту моделі відносин Війська Запорозького з Російською державою, отже про кризу існуючої протягом кількох десятиліть конституційної автономії України-Гетьманщини, що настала після виступу І.Мазепи у жовтні 1708 р. Так само, як і про те, що сама ідея існування української автономної державності в складі Росії себе ще не вичерпала.

Разом з тим з боку прихильників політичного курсу гетьмана І.Мазепи, зокрема українських політичних емігрантів першої половини XVIII ст., спостерігалось радикальне концептуальне переосмислення державно-правового статусу України-Гетьманщини. Вірний своїй методиці дослідник ретельно аналізує ряд політичних та політико-правових праць останніх за період перебування їх у межах Оттоманської Порти (1709-1714) і робить цілком обґрунтований висновок про вироблення українським емігрантським урядом на чолі з гетьманом П.Орликом універсального правового, політичного, історичного й геополітичного обґрунтування виходу України-Гетьманщини із складу Російської держави (С.161-165).

Характерно при цьому, що одним з головних використаних емігрантами політико-правових джерел була Переяславська угода 1654 р. І саме брутальні порушення російською стороною положень цього договору (за визначенням автора, "вічного та взаємозобов'язуючого". - О.П.) стали вагомим обґрунтуванням права України на розірвання договірних відносин з царським урядом. Проте події наступних років, особливо після смерті російського імператора Петра I, засвідчили факт повернення української еміграції, зокрема гетьмана П.Орлика, до ідеї української автономії в складі Російської держави на умовах відновлення чинності Переяславського договору 1654 р. При цьому мали вступити у дію міжнародні гарантії автономного статусу України з боку ряду

європейських держав. Цю ідею О.Кресін цілком справедливо називає одним з найбільших теоретико-політичних досягнень української еміграції першої половини XVIII ст. (С.175).

Водночас, відкидаючи поширену в історіографії думку про безкомпромісність боротьби української політичної еміграції з Російською державою, зокрема у 20-30-х рр. XVIII ст., автор стверджує, що Переяславський договір 1654 р. (а не, наприклад, Гадяцький договір 1658 р. - О.П.) став для мазепинців "символом і найповнішим втіленням ідеї української державності" й основою для створення ними правової ідеології державотворення.

Слід визнати, що у разі прийняття (хоча б частково) даного висновку дослідника виникне необхідність переглянути досить кардинально багато існуючих в історіографії поглядів щодо напрямків та самої суті діяльності української політичної еміграції XVIII ст., а разом з тим і значення Переяславського договору 1654 р.!

А втім, останній, як виявляється, значною мірою впливав також на політичний та правовий стан відносин Війська Запорозького з Кримським ханством. Зокрема маються на увазі ті положення договору, в яких ішлося про дотримання з українського боку та визнання Російською державою союзу обох сторін, що його було укладено ще навесні 1648 р. Він досить тривалий час у тій або іншій мірі впливав на українсько-кримські відносини, в тому числі й на укладення між ними наступних договорів. У цьому ж зв'язку заслуговує на особливу увагу той факт, про який також пише автор рецензованої праці, що ханство стало першим і протягом тривалого часу залишалось єдиним союзником Війська Запорозького та гарантом українського державотворення. Зазначимо, що Українська козацька держава і такі її видатні керівники, як І.Виговський, П.Дорошенко й І.Самойлович, займали помітне місце у геополітичних планах ханства протягом майже всієї 2-ої половини XVII ст. На жаль, доводиться слідом за О.Кресіним констатувати той факт, що тексту українсько-кримського договору 1648 р. досі не виявлено. Отже, його конкретний зміст залишається невідомим (С.64).

Ідея українсько-кримського союзу набула нового змісту під час Північної війни та зокрема у зв'язку з виступом І.Мазепи й Запорозької Січі проти Росії. Як відомо, з дипломатичною місією до Криму неодноразово виїздив племінник гетьмана Андрій Войнаровський, а в переговорах Швеції з ханством у Бахчисараї в квітні 1709 р. брав участь і посланець від І.Мазепи. Перервані Полтавською битвою переговори щодо укладення українсько-кримського військового союзу стали першими важливими дипломатичними акціями емігрантського уряду. Його глава - гетьман П.Орлик - склав документ, яким керувалася українська делегація на переговорах у Бахчисараї в грудні 1710 р. Зміст останнього, що мав повну назву "Головні пункти для переговорів про договір з ханом та Кримською державою", став предметом ґрунтовного аналізу у рецензованій праці. Зокрема на особливу увагу заслуговує авторська оцінка цього документа як такого, де "найбільш послідовно відображено ідею української державності", а також "вперше в українсько-кримських відносинах Військо Запорозьке виступало як суверен своєї території, хоча й під протекторатом Швеції" (СІ 88). На підставі цього дослідник визначає "Головні пункти..." як новий крок у формуванні зовнішньополітичної складової державницької ідеї української еміграції XVIII ст. (С.188). Щоправда, як відомо, підписаний слідом за тим у січні 1711 р. договір між українським емігрантським урядом і ханством (так званий Кайрський договір - від назви броду Кайр на р.Дніпрі, де відбувалися переговори - О.П.) з вини кримської сторони фактично звів нанівець ті оригінальні політичні ідеї, що

містилися в "Головних пунктах...". При цьому хан навіть не наважився відновити українсько-кримський договір часів Б.Хмельницького.

З огляду на вищезазначене важко не погодитися з скептичною авторською оцінкою Кайрської угоди 1711 р. всупереч тим, по суті пропагандистським, відгукам керівників політичної еміграції Пилипа та Григорія Орликів про цей договір як про один з найбільш красномовних доказів існування Української незалежної держави того часу (С.188-189). Зрештою, за великим рахунком, цей скептицизм, на нашу думку, слід поширити й на весь проміжок часу, на котрий, як вважає О.Кресін, припадають спроби утвердження України-Гетьманщини під протекторатом Кримського ханства чи Оттоманської Порти.

До цього слід додати, що досить тривала історія політичних контактів і військових союзів козацької України з ханством завершилася фактично саме на Кайрському договорі 1711 р., хоча формально їхні політичні та військові стосунки тривали (з перервами - *О.П.*) до 30-х рр. XVIII ст.

Так званий "кримський фактор", безперечно, залишив помітний слід в історії національно-визвольної боротьби українського народу XVII - початку XVIII ст. Але при цьому він використовувався лише в тактично-військовому аспекті й практично не входив у стратегічні та геополітичні плани керівників гетьманської України.

Серед головних проблем української правової й політичної думки 2-ої половини XVII - початку XVIII ст. дослідник виділяє насамперед проблему договірної держави. Головними компонентами останньої виступали монарх і "вільний народ" - кожен зі своїми відповідними правами та обов'язками. Надзвичайно важливим моментом при цьому було усвідомлення того, що порушення норм договору однією із сторін вважалося "зрадою" - дією проти людських і божих законів. Подібна дія, наприклад, з боку монарха вважалася достатньою підставою для різних форм виявлення непокори станомо-територіального суб'єкту (конкретного народу - *О.П.*), зокрема таких, як вихід з підданства й обрання іншого володаря, звернення за посередництвом до іншого провідника, нарешті, військові дії тощо. У конкретному історичному контексті сенс договірної держави в правосвідомості українських тогочасних ідеологів виступав насамперед в угодах з російським урядом. Отже, з огляду на те, що ці договори були неодноразово і нещадно порушувалися саме з боку Росії, зрадником у відомих подіях початку XVIII ст. на нашу думку, слід вважати наряду Петра I. а дії провідника Української автономної держави гетьмана І.Мазепи, з погляду міжнародного права, були цілком легітимними (підкреслено нами - *О.П.*). Мабуть, не зайвим буде при цьому нагадати, що союз гетьмана зі Швецією був, власне, лише поновленням союзу Б.Хмельницького (якого навіть Петро I не наважився назвати зрадником - *О.П.*) зі шведським королем Карлом X - дідом Карла XII. В цьому зв'язку набувають особливого змісту ті місця зі спогадів П.Орлика, де він пише про те, як старшина нагадувала Мазепі честь та славу Богданову за те, що він визволив Україну від Польщі, й погрожувала йому вічними прокльонами, коли він упустив момент, не визволивши Україну від Москви.

У цілому ж в українській правовій і політичній думці зазначеного періоду ідея договірної держави досить чітко простежувалася у намаганні перенести конституційну модель та правові традиції Речі Посполитої (наприклад, договірний характер відносин короля з шляхтою) на відносини України-Гетьманщини з Росією. Це особливо помітно виявилось вже на Переяславській раді 1654 р. та в наступному Московському договорі ("Березневих статтях") того ж року.

Надзвичайно важливе місце в українській політичній і правовій думці

2-ої половини XVII - початку XVIII ст. займає визначення правової природи Запорозької Січі в контексті проблеми українського державотворення взагалі та внутрішнього розвитку України-Гетьманщини зокрема. У цьому зв'язку автор рецензованої монографії, уникаючи однозначних і тим більше категоричних оцінок, простежує еволюцію конфлікту між Січчю й Гетьманщиною, що мав характер боротьби (часом кривавої) за політичне домінування в Україні, починаючи ще з часів Хмельниччини. Виділивши три етапи розвитку Запорозької Січі за період 1648-1708 рр., коли за активного сприяння Росії відбулося становлення її як окремої політичної сили та автономного територіального суб'єкта, що фактично не визнавав свого статусу як складової частини України-Гетьманщини, О.Кресін підводить читача до думки про очевидну деструктивну роль Запорозької Січі в українському державотворчому процесі у розглядуваний період. І лише різке загострення політичних стосунків Запорозької Січі з царським урядом, що відмовлявся від укладення формального договору в письмовій формі й взаємної присяги, що гарантували б їй (Січі - *О.П.*) територіальну автономію, зрештою, змусило кошового отамана КТордієнка примиритися з гетьманом І.Мазепою та приєднатися до українсько-шведського союзу 1708 р.

Питання правового статусу Запорозької Січі щодо владних структур Гетьманщини, яке так і не було офіційно вирішене, стало однією з тем дискусії між представниками української старшини - емігрантами й племінником І.Мазепи Андрієм Войнаровським за право володіти спадщиною померлого гетьмана під час судового процесу в околицях Бендер (28-30 листопада 1709 р.) - так званої "Бендерської комісії". Документальні матеріали останньої, виявлені та надруковані галицьким істориком М.Возняком 1938 р. у Варшаві, стали важливим етапом у розвитку української політичної й правової думки. Безперечною заслугою О.Кресіна насамперед у тому, що він по суті вперше у вітчизняній історико-правовій літературі проаналізував цю пам'ятку в політико-правовому аспекті та дійшов зокрема аргументованого висновку, що діяльність "Бендерської комісії" стала однією з головних передумов появи яскравого політико-правового документа, відомого в історії під назвою "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького" від 5 квітня 1710 р., або Конституція Пилипа Орлика. Хоч, як відомо, авторство у документі (власне, в його латиномовному й україномовному варіантах, бо оригінал документа не знайдено - *О.П.*) не позначено, а у виробленні окремих його положень, окрім головного розробника і редактора Пилипа Орлика, брали також участь такі відомі українські державні й політичні діячі, як Кость Гордієнко, Дмитро Горленко, Іван Ломиковський, Федір Миревич, Іван Максимович, Андрій Войнаровський та ін. Аналізуючи "Пакти..." (україномовний варіант - *О./7.*), дослідник вдало поєднав формально-правовий розгляд положень цього документа з порівняльним аналізом договорів України-Гетьманщини з Російською державою (насамперед тієї ж таки Переяславської угоди 1654 р. - *О.П.*) й інші пам'ятки української політичної та правової думки. Таким чином він водночас підкреслив свою близькість до поглядів М.Костомарова, О.Оглоблина й М.Василенка щодо оцінки джерел "Пактів...". Автор фактично відкинув погляди інших дослідників цієї проблеми (зокрема О.Пріцака, О.Субтельного, ВТоробця та ін. - *О.П.*), які вважають головним джерелом документа західноєвропейську політичну і правову думку й конституційні концепції Речі Посполитої, де укладався договір між сеймом і королем при обранні останнього.

Надзвичайно важливим є висновок О.Кресіна про те, що, на відміну від усіх відомих пам'яток української політичної і правової думки 2-ої половини XVII - початку XVIII ст., які так і не запропонували шляхів розвитку парла-

ментських органів, лише у "Пактах..." було закладено правові основи представницького правління й парламентаризму в Україні-Гетьманщині (С.215). Це, зрештою, наближало останню за формою правління до парламентсько-президентської республіки новітньої історії (підкреслено нами - О.П.). Конкретно це простежується, наприклад, у пунктах щодо системи формування, функціонування та взаємодії органів влади Української автономної держави, де прямо йдеться про значні обмеження повноважень гетьмана на користь колегіального органу законодавчої влади - Генеральної Ради. Остання, згідно з документом, могла б змінювати законодавчі акти (універсали) гетьмана і, зрештою, фактично одноосібно приймати головні рішення державного й політичного характеру. Аналізуючи пункти "Пактів...", що торкалися питання статусу Запорозької Січі, автор робить досить суперечливий висновок про те, що даний документ уперше повною мірою визнає її автономію у складі України-Гетьманщини (С.217-218). Безперечно, правильніше було б сказати, що мало місце продовження політики уряду гетьмана І.Мазепи. Як відомо, в останній період своєї діяльності, вже в умовах військового та політичного протистояння з Росією, гетьман визнав правосуб'єктність Запорозької Січі як політичної автономії у складі України-Гетьманщини (хоча конкретних правових документів з цього приводу на сьогодні, на жаль, не виявлено - О.П.). Водночас є всі підстави підтримати важливу тезу дослідника про те, що у "Пактах..." уперше юридично встановлювався адміністративний кордон Січі й форми її участі в державному управлінні всієї України-Гетьманщини (С.219).

На жаль, Запорозька Січ у черговий раз не скористалася історичним шансом об'єднатися з українськими патріотичними силами (на цей раз в еміграції - О.П.) і спільно виступити у боротьбі за створення незалежної України. Деструктивні тенденції, що мали місце в її зовнішньополітичній діяльності щодо України-Гетьманщини у попередній період, проявилися невдовзі після проголошення "Пактів..." 1710 р. Вже на початку 1712 р. на Запорозькій Січі відбулися сепаратні вибори кошового гетьмана, яким став недавній сподобник І.Мазепи та П.Орлика Кость Гордієнко. А 1714 р. Січ, визнавши над собою протекторат Кримського ханства, тим самим остаточно відмежувалася від українського еміграційного руху на чолі з П.Орликом.

Серед порушеного у рецензованій праці спектра проблем помітне місце займає питання так званої "хозарської теорії" походження українців як елементу політичної спадщини еміграції початку XVIII ст. Розгляду цього питання присвячено окремий підрозділ останнього (п'ятого) розділу монографії. Насамперед приваблюють міркування О.Кресіна щодо генези та джерел цього політичного міфу. Відголоски останнього спостерігаються, до речі, й сьогодні на шпальтах окремих видань, в яких час від часу порушується так звана "хозарська проблема". Надмірний, на нашу думку, пієтет до неї деяких сучасних дослідників дозволяє їм безпідставно оголосити "хозаризм" першою українською версією всесвітньої історії, інтеграцією власної, національної, історії у світову. Не позбавлений інтересу і шлях поширення та еволюції "українського хозаризму" як ідеї протягом XVIII ст. в Україні й далеко за її межами, що його показав дослідник на конкретних прикладах.

Разом з тим слід зазначити, що авторська інтерпретація "хозарської теорії" не враховує такого важливого історичного факту, як прийняття Хозарським каганатом у середині VIII ст. іудейства, що стало його державною релігією, головним ідеологічним фундаментом існування останнього. (Це, звичайно, не заперечує тієї обставини, що певна частина хозар була язичниками та християнами - О.П.). На середину 40-х рр. X ст., як відомо, каганат захопив майже всю територію Східної Європи, включаючи і Русь. Тоді, за

словами Л.Гумільова, настала "кульмінація іудео-хозарської могутності й катастрофа для аборигенів Східної Європи, перед якими стояла альтернатива: рабство або загибель?"¹. До речі, тоді ж, за даними цього видатного дослідника Давньої Русі та народів євразійського (Великого) степу, в Києві вперше з'явився єврейський квартал.

З огляду на вищезазначене стає, на нашу думку, більш зрозумілою проблема виникнення "хозарської теорії" саме у середовищі української козацької старшини. Серед останньої, як відомо, після Української національної революції XVII ст. опинилося чимало осіб єврейського походження, які прийняли православну віру й до того ж поріднилися з багатьма старшинськими родами. Серед них зокрема був і рід Герциків, представниця якого Ганна стала дружиною Пилипа Орлика - одного з імовірних авторів теорії "українського хозаризму" - та матір'ю їхнього сина, довголітнього керівника політичної еміграції XVIII ст. Григорія. Відомий історичний факт (як віддзеркалення вищезазначеного явища), коли генерал-губернатор Лівобережної України П.О.Рум'янцев скаржився цариці Катерині II на те, що при виборах депутатів у комісію для складання нового "Уложення" 1767 р. "не обошлося без того, однако, ни одно собрание, чтоб кто-либо в начале оно не встал, укоряя другого не быть шляхтичем, а таковой раздраженный имел готовую генеалогию всем самознатнейшим вельможам, обыкновенно начиная род их вести от мещанина или от жида"².

Отже, як бачимо, "хозарська теорія" (на рівні політичного міфу, що не мав нічого спільного з реальним генезисом українців) мала сприятливий ґрунт для виникнення і досить тривалого існування у середовищі козацької старшини, де іудеохристиянська ідея, закладена в "українському хозаризмі", була інкорпорована на початку XVIII ст. ледь не на генетичному рівні.

Органічною частиною рецензованої праці й творчим доробком О.Кресіна є "Додатки" у вигляді опублікованих у різних виданнях, що давно вже стали бібліографічною рідкістю, документів, а також коментарів і приміток до них (С.318-464).

Безперечно, українська історико-правова наука збагатилася серйозною працею, а її автор міцно ввійшов у славну когорту дослідників яскравої та трагічної сторінки вітчизняного минулого, якою була історія політичної еміграції XVIII ст. й зокрема української політико-правової думки в розглядуваний період, що пройшла складний, але звитяжний шлях від Переяслава до Бендер. І ще одна, можливо найбільш характерна ознака даної монографії. Це відсутність відчуття завершеності. Дослідник цілком свідомий того, що в зв'язку з недостатньою на сьогодні джерельною базою попереду ще велика та копітка робота щодо подальшого дослідження даної проблеми. Водночас слід наголосити на тому, що відсутність нових архівних документів, які містяться в архівосховищах за межами України (насамперед у Туреччині, Швеції, Росії, Польщі та інших країнах), - це не тільки і не стільки вада рецензованої праці та її молодого і, безперечно, талановитого автора, скільки проблема всієї української історичної й історико-правової науки на сучасному етапі.

О. І. Пупро
(Київ)

¹ Гумилев Лев. Древняя Русь и Великая степь. - М., 2003. - С.197.

² Ромянович-Славятинский А. Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. - СПб., 1870. - С.505.